

УДК 37.036:376.1

Ірина Демченко

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ ІНКЛЮЗИВНОМУ ПРОСТОРИ

У статті обґрунтовано педагогічні умови творчого розвитку молодших школярів в інклюзивному просторі загальноосвітньої початкової школи, висвітлюється роль образотворчого мистецтва в активізації творчої діяльності учнів з різним рівнем розвитку. Автор досліджує шляхи підвищення творчої активності молодших школярів в інклюзивному навчально-виховному процесі на уроках образотворчого мистецтва.

Ключові слова: *інклюзивна освіта, загальноосвітній інклюзивний простір, творчий розвиток, педагогічні умови, молодші школярі, урок образотворчого мистецтва.*

В основі сучасного етапу розвитку вітчизняної системи освіти лежить ідея про те, що всі діти і молоді люди повинні мати рівні навчальні умови й можливості в школах різного типу, незалежно від їх культурного і соціального стану, а також різного рівня здібностей та психофізичних можливостей. Тому питання упровадження інклюзивної освіти як нової концепції розвитку загальної освіти задекларовано в сучасних державних документах: «Концепція розвитку інклюзивної освіти» (від 01.10.2010 р. № 912), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» (від 25.06.2013 р. № 344/2013), «Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами» (від 21.08.2013 р. № 607), «Про затвердження заходів щодо впровадження інклюзивного навчання в дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2015 року» (від 23.07.2013 р. № 1034), «Про затвердження плану заходів, щодо забезпечення права на освіту дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі дітей-інвалідів» (від 14.06.2013 р. № 768) та ін.

Згідно до визначення ЮНЕСКО поняття інклюзивної освіти – це цілісний феномен, завдяки якому всі діти без виключення мають рівний доступ до якісної освіти, що базується на гуманізмі, розвитку інтелекту та творчих здібностей, балансі інтелектуальних, етнічних та фізіологічних компонентів особистості. Саме тому розвиток творчих здібностей дитини набуває особливої актуальності, потребує якісно нового підходу до освіти на основі інтеграції зусиль учених, педагогів.

Актуальність дослідження проблеми творчого розвитку молодших школярів з особливостями психофізичного розвитку в умовах освітньої інклюзії зумовлена такими факторами: 1) потребою у розкритті та зростанні творчих ресурсів дитини в умовах інтегрування в суспільство;

2) необхідністю активізації творчої активності у всіх сферах конструктивної діяльності у зв'язку з прискоренням розвитку всіх сфер духовного і матеріального виробництва в суспільстві; 3) провідною роллю творчості як суб'єктивного й об'єктивного факторів гармонійного розвитку особистості учня.

Дослідженню сутності й специфіки інклюзивної освіти та методологічних основ її упровадження в навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів України присвячено праці В. Бондаря, А. Колупаєвої, В. Липи, Ю. Найди, В. Синьова, Н. Софій, В. Тарасун, М. Шеремет та інших учених. У розвитку методики інклюзивного навчання цінними є напрацювання Л. Вавіної, С. Литовченко, Г. Мерсіянової, Т. Скрипник, І. Сухіної, Ю. Рібцун, О. Таранченко, О. Чеботарьової та інших науковців і педагогів-практиків, зокрема щодо модифікації навчального середовища в інклюзивних умовах початкової школи. У контексті заявленої проблеми творчого розвитку особистості школяра видатні вчені Я. Коменський, Й. Песталоцці, В. Сухомлинський та інші схарактеризували сенситивність молодшого шкільного віку до творчості, у тому числі і художньо-образної; Л. Виготський, В. Давидов, О. Леонт'єв та інші довели, що молодший шкільний вік є періодом найінтенсивнішого креативного становлення. І. Богданцева, О. Вознесенська, О. Ворощук, А. Капська, В. Певна та інші педагоги-методисти приділили увагу використанню різних видів мистецтва в педагогічній і корекційно-реабілітаційній роботі з дітьми, котрі мають особливі освітні потреби. Однак питання щодо виявлення педагогічних умов творчого розвитку молодших школярів в школах (класах) з інклюзивною формою навчання залишається недостатньо вивченими.

Мета статті: обґрунтувати педагогічні умови творчого розвитку молодших школярів в інклюзивному просторі.

Інклюзивний освітній простір – це певна частина соціального простору і цілісна система освітньої реальності, що утворилась в результаті конструктивної діяльності та характеризується динамікою соціальних зв'язків та відношень у галузі освіти; обсягом і різноманітністю освітніх послуг, потужністю, інтенсивністю освітньої інформації, освітньою інфраструктурою; варіативністю способів одержання освітньої послуги; педагогічних факторів, заснованих на варіативних формах навчання дітей з особливими освітніми потребами спільно зі здоровими дітьми в загальноосвітніх закладах. Сама ідея інклюзії базується на тому, що життя і побут дітей з обмеженими можливостями мають бути найбільш наближені до умов і стилю життя суспільства, в якому вони перебувають [6].

Під особливими освітніми потребами розуміють потреби, що виникли у зв'язку з порушенням психофізичного розвитку та обмеженням можливостей освоєння власне освітніх (загальноосвітніх) програм, формування і розвитку навичок життєвої компетенції (соціального адаптування). Це потреби в спеціальних умовах навчання, включаючи технічні засоби, особливий зміст і методи навчання, а також медичні, соціальні та інші

послуги (В. Синьов, А. Колупаєва, Ю. Найда, Н. Софій та ін.)

Нині активно формується досвід інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами та їхнього творчого розвитку в умовах загальноосвітньої початкової школи. Проблема творчого розвитку особистості школяра – не нова. Значний внесок у теоретико-методологічне та психолого-педагогічне забезпечення навчально-виховного процесу зробили багато науковців. Зокрема, Н. Брюсова, Т. Шпікапова, А. Щербак та інші дійшли висновку, що образотворче мистецтво – унікальний навчальний предмет, який надає учням багато можливостей для творчого самовтілення, розвитку образно-асоціативного мислення, уяви, фантазії, художнього сприйняття тощо. Використання образотворчого мистецтва як чинника розвитку творчої особистості було предметом багатьох досліджень психології (О. Бакушинський, Л. Виготський, В. Кузін та ін.), педагогіки (В. Вільчинський, М. Миропольська, Б. Неменський та ін.). Названі та інші автори мають спільну позицію щодо необхідності збагачення особистості дитини цінними духовно-художніми враженнями, емоційністю сприйняття навколишнього світу, розвитком її здібностей, творчою самореалізацією.

Аналіз практики педагогіки початкової школи дає змогу виявити протиріччя між необхідністю забезпечення надзвичайно широкого спектру засобів навчання і виховання, які б сприяли творчому розвитку учнів, і відсутністю стрункої системи змісту, форм і методів цієї роботи. Частково розв'язати цю суперечність можливо, забезпечивши творчий розвиток молодшого школяра науково обґрунтованими педагогічними умовами, системою педагогічного впливу на особистість учня засобами образотворчого мистецтва.

Загалом організація інклюзивного навчання в школі забезпечується створенням адаптивного освітнього середовища відповідно до потреб і можливостей дитини; організації психолого-педагогічного супроводу дитини з психофізичними особливостями; використання спеціальних методів та організаційних форм навчання для розвитку здібностей учнів; надання науково-методичної підтримки педагогам; формування інклюзивної культури у всіх учасників освітнього процесу [3].

Якщо спроектувати ці умови на навчально-виховний процес в інклюзивних класах, то він має розв'язувати комплекс завдань освітньої системи, що складається з дидактичного, виховного, розвивального й корекційного компонентів, органічно пов'язаних між собою. Відтак педагогічні умови творчого розвитку молодших школярів мають сприяти взаєморозумінню й взаємодопомозі між дітьми, щоб забезпечити всім учням можливість самоствердитися, подолати неадекватні настанови й стереотипи, набути певних знань, умінь, навичок і самореалізуватися в різних видах образотворчої діяльності.

У сучасній науково-педагогічній літературі педагогічні умови найчастіше розглядаються як сукупність факторів, які є оптимальними для розв'язання основних завдань проблеми [3].

Одним із таких факторів є врахування індивідуальних особливостей молодшого школяра у навчально-виховному процесі – пристосування методів і форм педагогічного впливу до індивідуальних особливостей дітей (природні задатки, темперамент, характер, здібності тощо) та особливостей, викликаних психофізичними порушеннями з метою забезпечення гармонійного розвитку особистості. Це досягається завдяки використанню методології індивідуального й диференційованого підходів у навчанні та вихованні дітей. Індивідуальний підхід – це сукупність принципів гуманістичної педагогіки, згідно з якими в навчально-виховному процесі відбувається педагогічний вплив на кожну дитину з урахуванням знань, якостей особистості та умов її життєдіяльності [4]. Унаслідок усебічного вивчення особистості кожного учня, вчитель повинен мати уявлення про типологічні та індивідуальні особливості психофізичного розвитку дітей та про те, що спонукало дитину до певного вчинку. На основі цього є змога підібрати й використати в роботі найефективніший педагогічний інструментарій для активізації творчого розвитку кожного. Ураховуючи різний рівень розвиненості дітей, їх темперамент і характер, стиль виховання в сім'ї, умілий педагог має надати необхідну допомогу тим дітям, які мислять повільніше, поставити такі завдання, що спонукають їх до творчої діяльності [7].

Ефективним засобом індивідуалізації, що міцно пов'язаний із творчістю, є самостійність образотворчої діяльності. Її характерними ознаками є: наявність в учнів власних поглядів, смаків, переконань у галузі образотворчого мистецтва; здатність самостійно мислити, знаходити правильні рішення; уміння відстоювати власну точку зору, сприймаючи і відчуваючи навколишній світ і художні твори.

Однією з форм індивідуалізації є диференціація. З точки зору педагогіки диференціація розглядається як навчання, спрямоване на створення сприятливих умов для розвитку дітей і передбачає розрізнення в колективі груп та окремих вихованців за певними психофізичними особливостями, успішністю, нахилами, здібностями, інтересами, активністю тощо [1]. Для цього необхідна адаптація навчально-виховної програми до розвивальних потреб кожної дитини. Диференціація знань, умінь і можливостей молодших школярів із психофізичними особливостями на заняттях з образотворчого мистецтва в умовах інклюзивного навчання має на меті сформувати індивідуальну траєкторію творчого розвитку кожної дитини. Таким чином, врахування індивідуальних особливостей учнів у навчально-виховному процесі передбачає глибоке вивчення можливостей кожної дитини щодо темпів навчання, визначення обсягу і складності навчального матеріалу, створення передумов виникнення інтересів до творчої діяльності.

Наступним фактором у розв'язанні суперечностей проблеми творчого розвитку молодших школярів засобами образотворчого мистецтва є стимулювання їхньої емоційно-почуттєвої сфери. Воно має бути спрямоване на формування позитивних мотивів навчання, підсилення

пізнавальної активності і збагачення школярів навчальною інформацією. Правомірність цього твердження засвідчує положення В. Сухомлинського про те, що емоційний стан є диригентом, від змаху чудесної палички якого розрізнені зв'язки перетворюються в струнке звучання прекрасної мелодії.

Стимулювання емоційної сфери дітей на заняттях образотворчою діяльністю можливе шляхом використання вербальних (бесіда, розповідь), наочних (споглядання творів образотворчого мистецтва, явищ природи і довкілля) та ігрових (дидактичних, художніх) методів, а також використання міжпредметних зв'язків з музикою, літературою, хореографією та іншими видами творчої активності. Це сприяє емоційному вихованню учнів для активізації роботи уяви й фантазії щодо творення нових образів.

Особистісне зростання передбачає виникнення якісно нового прагнення до самоствердження завдяки такому стимулу як пізнання природи, навколишньої дійсності. Це викликає такі почуття: радість, захоплення, подив, сум, тривогу, сором, гнів, обурення тощо. У процесі спостереження природи думка дитини стає яскравішою, багатшою, виразнішою, мовлення набуває емоційного забарвлення. Тому будь-яка навчально-виховна форма повинна будуватися так, щоб думка дитини «просилася до слова», оскільки образ, емоція і слово під час уважного споглядання явищ природи зливаються в органічній єдності.

Серед емоційних стимулів неабияка роль належить візуальному сприйняттю, яке міцно пов'язане з образами. Тому інтерес до предмета й увага учнів значно збільшуються завдяки майстерному використанню різноманітних засобів унаочнення. Саме вони впливають на емоційне забарвлення думки і стимулюють процес мислення.

Інший стимул – емоційний клімат, що є інтегративною характеристикою класного колективу: стійкий настрій, домінуючий характер емоційних станів, у яких проявляється ставлення членів колективу до спільної діяльності, один до одного, до норм поведінки в колективі, до колективу в цілому.

Вирішальна роль у формуванні емоційного клімату колективу належить учителеві. На цьому у своїх дослідженнях наголошували О. Кулаченко, І. Молодушкіна [8]. Важливим аспектом, на думку науковців, у цьому процесі є стосунки вчителя та учнів. Діти, які виховуються в умовах гуманістичного, демократичного стилю спілкування, що ґрунтується на глибокій повазі до особистості кожного, відчувають емоційне задоволення, радість. І, навпаки, стан напруження, пригнічення, незадоволення спостерігається у школярів тоді, коли вчитель дотримується авторитарного стилю педагогічної взаємодії. Така позиція педагога не дає змоги наблизитися до особистості учня. Через це між учителем та учнем майже не виникають довірливі, доброзичливі стосунки.

Таким чином, завдяки стимулюванню емоційної сфери і розширенню емоційного досвіду дитини у креативному напрямі формується її особистість. У цьому процесі емоції і почуття стають необхідними для

роботи уяви і фантазії, для творення нових образів. Тому наступним із сукупності факторів творчого розвитку молодших школярів є сприяння дієвості уяви і фантазії.

Розвиток емоційно-чуттєвої сфери призводить до інтерпретації, появи судження, збуджуючи творчі сили уяви та фантазії людини. Поняття уяви означає вираження чогось і представлення його в образі. В уяві образ може бути реальним, а може зародитися зовсім новий. Сила ж фантазії дитини, як відмічав Ф. Достоєвський, є тією «природною силою», яка у ній розвивається і потребує утамування.

Отже, саме уява і є тим способом, за допомогою якого дійсність існує у потенціях особистості. Завдяки здатності уяви до «відльоту» від реальності, особистість надає своїм уявленням художньої форми, адже уявлені нею явища, предмети за неможливих реальних умов подумки переміщуються до будь-якої сфери ідеального, розкриваючи свою справжню сутність.

Дієвість уяви і фантазії є однією з найважливіших якостей творчої особистості, і, не розвиваючи її, людина втрачає свій сенс життя. Уява і фантазія викликають відчуття радості і безмежного щастя, і, втілюючись в образах, набувають реальних рис. Уявлення, фантазування, мрії є необхідними умовами перевтілення в життя творчих сил особистості, спрямованих на перетворення реальної діяльності, тому що люди не тільки споглядають і пізнають світ, вони за своєю природою можуть змінити його.

На дієвість уяви і фантазії впливають всі види мистецтва. Вони глибоко взаємопов'язані і мають на меті створення яскравого художньо-емоційного образу. У цьому процесі зв'язок чуттєвого і раціонального забезпечує недосяжні органам чуття реалії. У свою чергу, абстрактне мислення переходить до практики, тобто створює образи-проекти, які можуть бути реалізовані у конкретних видах конструктивної діяльності. З цього випливає, що внутрішньому розвитку творчої індивідуальності дитини сприяє естетичне сприйняття дійсності, яке дає маленькому «художнику» життєвий матеріал для творчості. Це зумовлює прагнення до самовираження, оскільки споглядаючи своє оточення, помічаючи у всьому ту красу, яку створила природа, у свідомості дитини виникають власні уявні образи, які надалі реалізуються різними способами.

Отже, наступним фактором творчого розвитку учнів початкової школи є різноманітність способів реалізації художнього образу в образотворчій діяльності (самовираження).

Будь-яка художня творчість дитини є самовираженням, ціннісним у суб'єктивному й об'єктивному аспектах. Самореалізація складає головну потребу людини в активності і полягає у постійному нагромадженні необхідних знань, набутті практичних умінь і навичок з малювання. Саме це дає змогу учневі краще пізнати себе. Адже, вкладаючи у малюнок певний зміст, дитина розповідає про себе, про свій внутрішній світ, тобто виражає себе через художню творчість. Тому суб'єктивна потреба у практичному творчому самовираженні є особливою і обов'язковою якістю

дитини, яка прагне відтворити свої почуття у взаємодії художнього образу із символами, лініями, кольорами тощо.

Метою художньо-творчої діяльності учнів є створення образу. У цьому процесі важливими є знання образотворчої грамоти, вміння використовувати специфічні засоби різних видів пластичного мистецтва (композиція, лінія, колір, об'єм, простір), а також володіти художніми техніками. Це дає змогу учневі виразити своє бачення світу і ставлення до нього.

Дитина, малюючи, часто бачить у практичній діяльності захоплюючу гру, тобто ніби спілкується зі знайомими емоційно сприйнятими образами. У багатьох дітей є свої улюблені образи, які часто внаслідок фантазування визначають активність, напруження творчої діяльності. Тому у малюнках учні передають лише ті особливості зображуваного, які вони вважають найголовнішими і значущими. Зображуючи предмет, діти розказують про нього все, що їм відомо. Це пояснюється тим, що дитині молодшого шкільного віку властива здатність відтворювати образи не так, як вона їх бачить, а як уявляє.

Через засоби образотворчого мистецтва учні відкривають можливість виразити свої «невидимі» почуття, задуми. Цими засобами вчитель повинен заохочувати особистісну інтерпретацію учнями зображуваного об'єкта до такого рівня, який школярам необхідний для творчого самовираження. У цьому процесі послідовність дій педагога має бути такою: спочатку зацікавити дитину, стимулювати бажання творити, а потім навчити техніки, яка необхідна для реалізації творчого задуму й отримання результату творчої діяльності. При цьому використовуються методи аналогії, імітації, обговорення, аналізу, драматизації тощо.

Спілкування з іншими видами мистецтва є джерелом натхнення дитини займатися художньою творчістю. Так, наприклад, літературний чи музичний твори скеровують свідомість у певному напрямку і надають необмежений простір для прояву уяви, фантазії, творчого мислення, що є певним поштовхом до виникнення бажання творити. Тому одним із факторів творчого розвитку учнів початкової школи є використання міжпредметних зв'язків, елементів інтеграції змісту мистецьких дисциплін.

Мистецтво наділяє людину своєрідним поглядом на світ і саме цим сприяє загальному процесу його пізнання, і, оскільки в образній формі розкриває справжню суть явищ і предметів, відкриває зміст того, що не було відомо, допомагає по-новому пізнати вже відоме.

Для створення певного художнього образу необхідно мати конкретні знання з інших (немистецьких) дисциплін. Так, наприклад, для створення фантазійних образів дітям потрібні знання найновітніших досягнень науки і техніки; для створення художніх образів тварин і рослин потрібно вдаватися до пізнавального матеріалу із природознавства; для створення художнього образу історичної тематики слід проаналізувати певні факти чи конкретні дані; при створенні ілюстрації необхідні знання твору, аналіз ситуацій, вивчення особливостей персонажів твору, явища або предмета.

Отже, у початкових класах на уроках образотворчого мистецтва доцільно використовувати міжпредметні зв'язки, тобто включати до змісту уроків запитання і завдання із матеріалу інших предметів. Ці завдання мають сприяти глибшому сприйняттю й осмисленню художнього образу, створенню емоційного відгуку, що є важливим компонентом творчої діяльності.

З метою цілісного сприйняття навколишнього світу, формування знань на якісно новому рівні, створення умов для різнобічного розгляду певного художнього образу, збудження уяви, фантазії, емоційності учнів до змісту уроків образотворчого мистецтва у початковій школі доцільно використовувати елементи інтеграції як вищої форми міжпредметних зв'язків, тобто поєднувати знання з різних предметів.

Ідея інтеграції співзвучна з вимогами, які поставило суспільство перед сучасною школою – формування цілісного погляду на світ як на єдине взаємопов'язане ціле, вміння бачити глобальні проблеми сучасності й способи їх вирішення.

Формування умінь та навичок у різних видах мистецької діяльності стає лише засобом, який дає змогу дитині відтворити свої почуття, думки, фантазії у самостійній творчій діяльності. Умовно послідовність роботи в різних видах мистецької діяльності буде такою: від виховання емоційно-почуттєвої сфери, засвоєння елементарної інформації (знань) через оволодіння уміннями та навичками до вищого прояву творчої само-реалізації дитини – образотворення у різних видах художньої діяльності. Суть цієї послідовності можна сконцентрувати у тріаді: подив – пізнання – творчість.

Важливість комплексної єдності дисциплін художнього циклу полягає у тому, що: зображувальні мистецтва повинні навчити сприймати навколишній світ і виражати своє ставлення до нього у кольорі, об'ємі, формі, лінії тощо; музика – вільно і безпосередньо виражати почуття у звуках, співчувати інтонаціям всесвіту; пластика – відчувати рухи власного тіла і всього, що рухається у просторі; драма – висловлювати почуття, переживання словом і дією.

У художній творчості існує синтез мистецтв, який розглядається як фактор художньої інтеграції, який може бути реалізований шляхом впровадження поліхудожніх програм (Б. Юсов) [9], де інтегруються всі види мистецтва. Єдина природа різних видів мистецтва допускає їхню інтеграцію і поліхудожні можливості кожної дитини.

Завдання інтеграції змісту мистецтв, вказує Л. Масол, полягає у: формуванні уявлення про специфіку мови мистецтв; розвиткові художнього сприймання-мислення на основі порівняння елементів естетичної інформації; розкритті творчого потенціалу учнів початкової школи; розвиткові емоційної сфери особистості; накопиченні естетичних (музичних, художніх та ін.) вражень від спілкування з мистецтвом, вихованні здібностей цілісного охоплення образів мистецтва; пізнанні світу учнями через власну творчу діяльність; формуванні пізнавального інтересу до

творчої діяльності, мистецтва взагалі [5].

Застосування інтеграції передбачається на традиційних предметних уроках (наприклад, музики та образотворчого мистецтва), на факультативних заняттях, у позакласній роботі та під час опанування інтегрованого самостійного курсу, що може викладатися паралельно з навчальними предметами. Деякі творчі завдання інтегративного спрямування можуть використовуватися на уроках незалежно від теми. Це дає можливість включати їх у будь-який момент уроків, відповідно до процесу формування здібностей учнів. Результатом такої інтеграції мистецтв є цілісність створених чи відкритих учнями художніх образів та формування початкового уявлення про художню картину світу.

Таким чином, педагогічними умовами творчого розвитку молодшого школяра в загальноосвітньому інклюзивному просторі засобами образотворчого мистецтва є: врахування індивідуальних особливостей учнів; стимулювання емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів; сприяння дієвості уяви і фантазії дітей; різноманітність способів реалізації художнього образу в образотворчій діяльності (самовираження) учнів; використання міжпредметних зв'язків, елементів інтеграції змісту мистецьких дисциплін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар В. І. Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці : навч. посібник / В. І. Бондар. – К. : Наш час, 2005. – 176 с.
2. Інклюзивний підхід як основа освіти для всіх дітей // Завуч (Шкільний світ). – 2008. – № 2. – С. 9–10.
3. Касярум К. В. Формування комунікативної компетенції майбутніх викладачів вищої школи / К. В. Касярум // Збірник наукових праць. – 2011. – Частина 1. – С. 99–105.
4. Коберник Г. І. Індивідуалізація й диференціація навчання: теорія та методика : монографія / Г. І. Коберник. – К. : Наук.світ, 2002. – 231 с.
5. Масол Л. М. Пропедевтика художнього сприймання молодших школярів / Л. М. Масол // Проблеми естетичного виховання учнівської молоді : зб. наук. статей / упор. Л. М. Масол. – К., 1996. – Вип. 1 – С. 41–48.
6. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами : [навч.-метод. посіб. у 9 книгах] Книга 1. Інклюзивна освіта: вибір батьків / за заг. ред. А. А. Колупаєвої. – К., 2010. – 70 с.
7. Софій Н. Діти з особливими освітніми потребами / Н. Софій, Ю. Найда // Підручник для директора. – 2007. – № 5. – С. 61–71.
8. Теорія і практика формування дитячого колективу / уклад. О. В. Кулаченко, І. В. Молодушкіна. – Х. : Вид. група «Основа», 2012. – 144 с.
9. Юсов Б. Принципи побудови інтегрованих поліхудожніх програм з образотворчого мистецтва / Б. Юсов // Мистецтво та освіта. – 2001. – № 3 – С. 40–42.